
СТРАТИФИКАЦИЈСКИ ОБРАЗАЦ ДРЖАВОЦЕНТРИЧНОГ КАПИТАЛИЗМА У СРБИЈИ*

УДК 316.34(497.11)“2000/2015“

Оригинални научни рад

Слободан П. Цвејић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Сажетак

Овај рад даје опис промена у друштвеној стратификацији у Србији у периоду реконституисања капиталистичког поретка. Реконституисање капитализма је одређено као историјски процес у којем политичка и економска елита доминантно одређују начин укључивања Србије у глобални капиталистички поредак и то, пре свега, путем дефинисања улоге државе у економском животу. Њихов утицај на реконституисање капиталистичких односа се одвија кроз формалну и неформалну сферу у којима се дефинишу различите улоге државе у привреди. Ово доводи до парадоксалне ситуације у којој је подстицано јако присуство државе у привредном животу, док је, истовремено, њена функција у великој мери инструментализована за јачање моћи политичких странака и око њих конституисаних мрежа моћи. Данашњи тренутак је карактерисан слабљењем формалне улоге државе у привреди и спољним притисцима да се она ослободи клијентелистичке инструментализације. Ово слабљење функције државе доводи до погоршања економског положаја свих друштвених слојева јер су сви они, у већој или мањој мери, били зависни од њене економске улоге и начина трошења државног буџета.

Опис је допуњен подацима из анкетних истраживања друштвене стратификације које је Институт за социолошка истраживања радио на великим узорцима 2003. и 2012. године. Подаци указују

* Овај рад настао је у оквиру рада на пројекту „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери“, евиденциони број 179035, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на погоршање положаја друштвених слојева, али и на тенденцију повећавања разлика на врху lestvice и хомогенизације слојева на дну lestvice. Посебну пажњу привлачи специфичан положај пензионера као буџетских 'овисника' и незапослених као друштвено хетерогене групе која у ситуацији продужене кризе добија специфичне стратификацијске одлике.

Кључне речи: капитализам, држава, пост-социјализам, стратификација, друштвени слојеви, неформалне мреже, клијентелизам.

1. Увод

Предмет овог рада су промене у друштвеној стратификацији у Србији у периоду након 2000-те године које су за исход имале повећање друштвених неједнакости, пре свега у материјалној сфери, али и у приступу различитим ресурсима потребним за репродукцију друштвеног положаја (приступ образовању, здравственој заштити, правној заштити, итд.). Циљ је да се прикажу главне тенденције у конституисању основних стратификацијских група, односно повећање разлика између њих. Ови налази могу бити значајни у процени могућности конституисања колективних акција које би усмеравале даљи ток друштвених промена и правца у којем би те промене ишле.

За приказ стратификацијских промена потребно је најпре представити структурно-историјски оквир у којем се генеришу и репродукују детерминанте друштвеног раслојавања, као што су промене у својинским односима, структури привреде, улози државе, политичком организовању или вредносним оријентацијама становништва. Укратко ће бити приказани главни стратификацијски исходи скорјих историјских преокрета као што су улазак у пост-социјалистичку трансформацију и убрзање процеса демократизације и маркетизације након 2000. године. Нагласак анализе ће бити на периоду од 2000. до данас, током којег је дошло до коначног преласка у специфичан капиталистички поредак и до кристализације стратификацијских положаја који га карактеришу.

Анализа стратификацијских промена од 2000. до данас биће подупрta налазима из анкетних истраживања које је Институт за социолошка истраживања спровео 2003. и 2012. године, а који омогућују да се у једној временској равни повежу неке битне карактеристике класно-слојног положаја, али и да се уоче њихове промене у времену. У овом смислу анализа се наставља на серију радова у домаћој социологији који су посвећени овој теми (Цвејић, 2012; Лазић & Цвејић, ур. 2013; Лазић, ур. 2014), али у складу са емпиријским налазима и отвара питање ревизије стратификацијских схема које су најчешће у употреби.

2. Држава и капитализам у Србији – историјски и теоријски оквир

Од момента у којем је последња глобална криза капитализма, која је изазвана шпекулацијама у финансијском сектору, захватила привреду Србије постајало је сваке године све видљивије да се ефекти кризе и на њима засновани ризици не расподељују равномерно у друштву, него само додатно продубљују разлике акумулиране током 1990-их. Исходи скоријих друштвених промена у Србији повезани су са укупним историјским наслеђем, а конституисање и одрживост новог друштвеног уређења у великој мери зависи од последње етапе пређеног пута, од начина на који је социјализам трансформисан у капитализам. У домаћој и у страној стручној литератури је већ добро објашњено да су у пост-социјалистичким земљама примењивани различити модели приватизације, изграђене различите структуре привреде, успостављени различити основи финансијске стабилности, формирано различито модели корпоративног преговарања (види нпр. Stark & Bruszt 1998). Све заједно ово је утицало на капацитете земаља да умање ефекте ризика које доноси криза и да их равномерно распореде у друштву.

Период блокиране пост-социјалистичке трансформације у Србији почивао је на успоравању друштвених промена усмераваном активношћима политичке и економске елите формиране пред крај социјалистичког периода од припадника тадашње политичке номенклатуре и директора већих социјалистичких предузећа (Лазић 1994; Лазић 2011; Лазић & Цвејић 2004). Политичка и економска елита су на почетку пост-социјалистичке трансформа-

ције, почетком 1990-их биле повезане формално, кроз политичку контролу Социјалистичке партије Србије над државним фирмама (привредним предузећима и државним установама) и неформално, кроз умрежавање носилаца најважнијих функција у привреди и политици, где је центар ове мреже чинило језгро засновано на лојалности Милошевићу. Од средине 1990их долази до повећане плурализације политичког живота, која је резултирала првим значајним добицима опозиционих странака на локалним изборима 1996. године, и укрупњавањем капитала у приватном сектору које је резултирало повећаним притиском новонасталих крупних капиталиста на политичке странке и институције са циљем да осигурају свој привилегован положај у заробљавању јавних ресурса. Ове тенденције су кулминирале великим политичким обртом 2000. године, када дотадашња демократска опозиција долази на власт и уводи реформе у економској, политичкој и културној сфери које је требало да доведу до консолидације новог, капиталистичког уређења.

Као што је већ истакнуто у ранијој анализи (Цвејић 2010: 12), ‘...неки специфични структурни односи и институције показали су истрајност и остали уграђени у поредак који у најширем смислу можемо назвати централно-источно европским капитализмом’. Овај закључак почива на еволуционистичкој тврдњи да, на супрот тврдњи нео-либерала да постоји одређени степен униформности и конвергенције модела тржишне привреде, у реалном свету постоји разноврсност капиталистичких привреда (Delorme, наведено према Böhle 2000: 240). У том контексту су истраживачи промена у региону Централне и Источне Европе (ЦИЕ) закључили да, у случају већине земаља у региону, данас можемо говорити о капиталистичким друштвима са одређеним националним или регионалним специфичностима (Greskovits 2000; Kornai 2000). У нешто ближе одређењу капиталистичког уређења у Србији Лазић (2009) и Лазић и Пешићева (2012) истичу кључну улогу државе, како у историји развоја, тако и у данашњем поретку, називајући га *државоцентричним капитализмом* (Лазић и Пешић 2012). Улога државе у развоју пост-социјалистичких друштава је рано препозната као једна од најважнијих. У ранијем раду је указано на значај дилеме: јака или слаба држава? (Цвејић 2010: 21): ‘Чини се да је јака улога државе у развоју виталних делова јавног сектора за земље у ЦИЕ региону једно од питања на којем се ломи концепт новог уређења, али то је заправо случај свуда у свету, чак и у најразвијенијим земљама. Да није тако, не би се стално правили преокрети у начину

финансирања и степену приватизације важних јавних система као што су образовање и здравствена заштита. У ЦИЕ земљама ово питање је само било од већег значаја за брзу стабилизацију новог поретка: како балансирати између потребе да се привреда што више ослободи и оствари брз и стабилан раст и потребе да се што боље заштите људски и други витални ресурси и што праведније расподеле добробити (и трошкови) преласка на ново друштвено уређење?.

И ова дилема се у Србији отворила са специфичним историјским белегом. Током социјализма је развијена држава са тотализујућом улогом која је утицала на многе аспекте колективног и приватног живота. Битна одредница оваквог институционалног уређења је био однос зависности у који су стављани привредни субјекти, друштвене групе и велики број појединаца. Логичне последице су биле развој пасивизма, девалвација компетенција, ниска продуктивност... Код грађана је развијена незаинтересованост за политичку партиципацију, субмисивна грађанска свест, антииндивидуалистичка културна оријентација, лоше радне навике са слабом иницијативношћу и одговорношћу, слабе менаџерске и предузетничке способности, ниска покретљивост радне снаге и сл. (Etzioni, 1992: 28). Током пост-социјалистичке трансформације овај проблем се наставио тако што су нове (старе) елите настојале да очувају доминантну улогу државе као подлогу за сопствену репродукцију и на тај начин успоравале развој привреде и друштва (Kulberg & Zimmerman 1999; о Србији види у Лазић 2011).

Претходно наведена дилема је додатно оптерећена чињеницом да у ери глобализације долази до опадања структуре државног суверенитета, али и даље постоји потреба за контролном друштвеном улогом ентитета који би самим тим претендовао на глобалну одговорност. Офе (Offe) каже да држава треба да „...одустане од (безнадежног) покушаја да се успостави као контролни, плански и регулаторни врх који је глобално одговоран за цело друштво. Уместо тога, она би требало да даје иницијативе и да управља користећи парламентарне процедуре за проналажење компромиса... и да обезбеди расположиве алтернативе или субституте способне да обављају оне функције које се више не могу извршавати на 'ауторитативан' начин“ (Офе 1999: 105). С друге стране, Офе истиче да овакав преокрет и постављање државе у позицију да афирмише своју интегративну улогу напуштањем и делегирањем великог

броја својих одговорности може извести само „...’јака’ држава која има висок степен ауторитета и рационалности; другим речима држава која има веома мало потребе за таквим решењем“, као и да ефикасност оваквог повлачења државе почива на флексибилним културно и историјски одређеним поступцима, стиловима и рутинама (Офе 1999: 106-107). Овакав глобални тренд у комбинацији са етатистичким наслеђем у Србији намеће нормативни оквир који за изградњу и одржавање капиталистичког поретка, који би највећем броју грађана донео просперитет, слободнији и сигурнији живот, тражи значајну улога државе. ‘Одговор на дилему слаба или јака држава није да је потребна јака, него да је потребна ефикасна и флексибилна држава. Снага овакве државе не проистиче из њене свеприсутности и бирократске рутинизираности, него из складности и прилагодљивости њених институција’ (Цвејић 2010: 22-23).

Уместо овакве, нормативно пројектоване улоге у Србији држава има парадоксалну функцију: захваљујући настојањима нове елите, пре свега њеног политичког сегмента, она је задржала формално ‘јаку’ улогу, бивајући, заправо, сваког дана све слабија. Наиме, док је са једне стране коришћена као инструмент наметања новог нормативног оквира који успоставља капиталистички поредак, држава је истовремено искоришћена као канал за неодрживу редистрибуцију кроз финансирање дугова економски несолвентних јавних предузећа, плате у преобимном јавном сектору, али и са овим повезано финансирање политичких странака и корупцију. Овај парадокс је проистекао из клијентелистичке природе политичког система у Србији.

Неформални односи између политичких и економских елита и унутар политичких странака у Србији су важан облик односа моћи који утичу на репродукцију целокупног друштва. Пост-социјалистичка трансформација европских друштава Централне и Источне Европе обично се схвата као (ре)конституисање парламентарне демократије и либералног капитализма. Кључна компонента ове трансформације је успостављање институција које дефинишу и примењују нови нормативни оквир који поставља формална “правила игре”. Међутим, такође је често примећено да се цео процес институционалне промене јавља у окружењу наслеђених друштвених односа и културних форми, у одређеном оквиру неформалног. Да парафразирамо Дејвида Старка (1997), нова друштва се не граде на рушевинама социјализма, него од рушевина социјализма. Ово тумачење значи да су стари друштвени обрасци

пребачени у нове институционалне аранжмане који утичу на тај начин на читав процес друштвене репродукције. Ова чињеница омогућила је еволутивни трансфер новог система са једне стране, а са друге у темеље нових институција је уграђена рањивост на неформалну концентрацију моћи. Чињеница да је суживот неформалних пракси, као што су клијентелизам, корупција и патримонијализам са новим демократским, тржишним и државним институцијама, типичан за пост-социјалистичке земље је добро позната (Buravoy & Verdery, 2000; Helmke & Levitsky, 2004; Ledeneva, 2013).

Економска и политичка историја Србије (и Балкана уопште) (Чалић 2004; Чалић 2013; Zundhausen 2009; Стојановић, 2010; Стојановић, 2013) показује да недостатак јаке институционалне баштине, спор економски развој и слаба демократска култура чине плодно тло за успостављање неформалних пракси које омогућују средства за живот многим грађанима, али су истовремено погодне и неформалним структурама које штите приватни интерес на рачун јавних ресурса. Међутим, такође је јасно да се у сфери неформалности у модерној историји Србије актери, механизми и форме развијају и мењају у складу са променама у формалном систему, што значи да су неформални односи моћи били испреплетани са формалним институционалним оквиром и у њему успостављеним структурама (социјалним, економским, политичким). Ова варијација у величини и значају сфере неформалног утиче на свакодневни живот људи, почевши од пружања основног социјалног опстанка (добивање посла, приступ и квалитет здравствене заштите, учешће у локалној заједници) до алтернативне стратегије за повећање прихода. Једина константа у историји неформалности у Србији је инструментализована улога државе. Почетак пост-социјалистичке трансформације у Србији је обележен скоро неограниченом моћи једне политичке странке и њеног лидера да усмери главне детерминанте друштвеног и економског живота. Клијентелистички односи и неформална концентрација моћи развијени су од самог почетка као 'правила игре'. Читава историја институционалне трансформације након тога је заправо паралелни развој улоге формалних институција и јачање неформалних институција политичке патронаже и клијентелизма. Клијентелистички односи продрли су у већој или мањој мери у све главне институције које су надлежне за функционисање система: парламент, судство, влада, локална самоуправа, политичке партије и медији. По потреби, чак и организације цивилног друштва се укључују у клијентелистичке

транзакције, посебно неки синдикати или невладине организације. Због јачине неформалних мрежа моћи у већем делу пост-социјалистичког периода у Србији су формалне институције биле више, да употребимо типологију Ацемоглуа и Робинсона (2012), екстрактивне него инклузивне¹, што је на крају довело до економског пада и повећања неједнакости.

Током целог периода деблокиране трансформације (Лазих & Цвејић, 2004), држава врши јаку интервенцију у економском животу (Лазих & Пешић, 2012). Кроз селективне примене закона о приватизацији држава је омогућила процес конверзије политичког у економски капитал и легализацију бесправне или полу-правне добити тајкуна и криминалних структура. Координацијом процеса приватизације и реструктурирања који су били неколико пута одлагани и редефинисани држава одржава контролу над кључним ресурсима, као што су производња и дистрибуција електричне енергије, у извесној мери телекомуникације, итд, користећи их да одржи социјални мир. Осим тога, очување државних монопола у трговини и увозу неких стратешких роба попут нафте и струје, и субвенционирање губитака великих јавних предузећа, поставља државне компаније у привилегован положај на тржишту и омета регулаторну функцију тржишне конкуренције. Претерано регулисано тржиште рада и компликован порески систем, као и компликоване процедуре за улазак и излазак са тржишта, довели су до малог обима страних инвестиција и спорог развоја малих и средњих предузећа (Лазих & Пешић, 2012: 96-97). Међутим, супротни трендови су такође евидентни. У последње време повлачење државе из значајних делова привреде и даљи развој тржишних институција, заједно са напретком у приватизацији и реструктурирању, довели су до значајног повећања приватног сектора, укључујући повећање предузетништва “одоздо”. Држава се повукла из појединих сектора привреде готово у потпуности (банкарски и небанкарски финансијски сектор, тржишта капитала и безбедности) (Лазих & Пешић, 2012: 99). Описаним трендовима обезбеђен је основ за процват различитих економских актера, од оних који су именовани за управљање јавним економским ресурсима у државним предузе-

1 Екстрактивне (предаторске) институције су обично контролисане од стране елита које теже да се обогате на рачун укупног становништва, стварајући негативни повратни подстицај за развој екстрактивних економских институција. Инклузивне (развојне) политичке институције производе просперитет, ограничавају узурпацију политичке моћи и стварају окружење за развој инклузивних економских институција

ћима, преко великих ‘тајкуна’ који су се појавили кроз незаконите или полу-правне послове, до нових предузетника који су се појавили одоздо, кроз нове тржишне пословне активности које су достигле различите обиме, али међу којима доминирају микро, мала и средња предузећа.

3. Стратификацијски исходи слабљења државе

Померање Србије за корак даље у укључењу у глобални капиталистички поредак је подразумевало формално слабљење улоге државе, видљиво како у маркетингазији различитих сектора, укључујући и традиционално социјалне (образовање, социјална заштита), тако и у смањењу буџетских издатака и планираном отпуштању запослених у јавној управи. Ово формално слабљење државе као економског актера је кључни фактор промене у стратификацији. Друштвени слојеви чији економски положај зависи директно од државног буџета, а то су скоро сви слојеви у друштву Србије, трпе погоршање тог положаја. Чак и они слојеви који индиректно зависе од државног буџета (преко субвенција и других облика делимичне државне помоћи или преко потрошње оних који плату примају из буџета) због привредне кризе и укупног смањења потрошње трпе погоршање економског положаја. У графикону 1 је приказана промена материјалног положаја припадника 7 основних друштвених слојева у Србији² :

1. Крупни и средњи предузетници, виши и средњи директори, политичари.
2. Мали и микро предузетници, нижи директори, крупни пољопривредници
3. Стручњаци, samozапослени и слободне професије и нижи руководиоци са универзитетским образовањем
4. Службеници, техничари, samozапослени, слободне професије и нижи руководиоци без универзитетског образовања
5. ВКВ и КВ не/мануелни радници

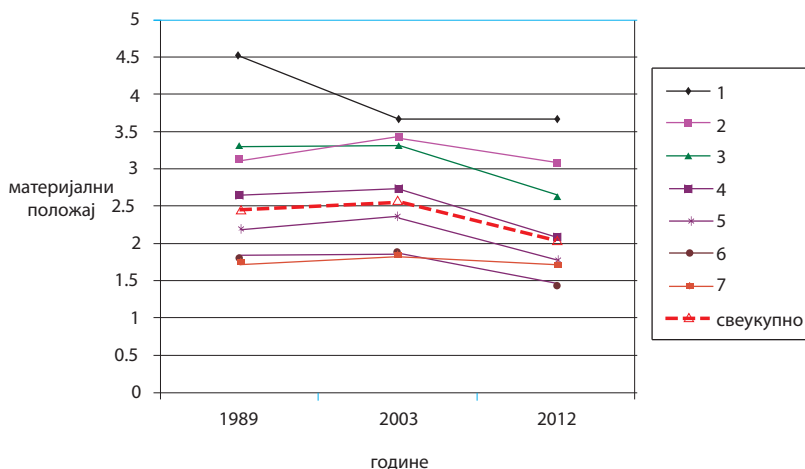
2 Детаљније о операционализацији класно-слојних положаја у Србији у Лазић & Цвејић, 2007.

6. ПКВ и НКВ не/мануелни радници

7. Ситни приватни пољопривредници

Подаци су добијени на основу 3 анкетна истраживања. Прво је обављено 1989. године у оквиру пројекта Конзорцијума института друштвених наука из СФРЈ. У овом истраживању је у Србији реализован комбиновани квотни узорак од 3360 јединица. У 2003. години је анкетирано 2997 особа из вишеетапног узорака, у оквиру пројекта South East European Social Survey Project којег је финансирало Министарство науке Краљевине Норвешке. Коначно, 2012. године истраживање је реализовано на вишеетапном узорку од 2557 домаћинстава у оквиру пројекта којег финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. За мерење материјалног положаја анкетираних домаћинстава коришћен је композитни индекс који садржи неколико индикатора прихода, потрошње и поседовања. Из суме ових индикатора конструисана је ординална скала од 5 нивоа која испитанике разврстава на низак, нижи средњи, средњи, виши средњи и висок материјални положај (вредности 1-5) (више о овом индексу у Лазић & Цвејић, 2004).

Графикон 1. Материјални положај друштвених слојева у Србији, 1989, 2003. и 2012 године

Извор: Цвејић 2012: 148.

У 2012. години долази до приметног погоршања материјалног положаја свих друштвених слојева, осим хијерархијски највишег и најнижег код којих се уочава стагнација. Следећи упадљив налаз је хомогенизација положаја на дну лествице: службеници, техничари, ВКВ радници и они без квалификација, као и ситни пољопривредници деле сличан материјални положај. Даље, у 2012. долази до видљивије диференцијације положаја два најбројнија слоја унутар средње класе: стручњака и ситних предузетника, јер је погоршање положаја стручњака веће него ових других.

Позиционирање сваког од набројаних слојева на лествици материјалног положаја се може довести у везу са слабљењем економске функције државе. Најпре, оно је довело до погоршања положаја економске елите. Смањење буџетских издатака умањује шансе за економски опстанак оним предузетницима који су се, захваљујући припадању клијентелистичким мрежама, првенствено финансирали кроз аранжмане са телима јавне управе или банкама које су под контролом државе. Да није негативних економских трендова у последњих неколико година ово би генерално створило веће шансе за успех крупнијим предузетницима који учествују у отвореној тржишној утакмици. Међутим, с обзиром на огромну, историјски постојану доминацију државе као привредног актера у Србији (Лазивић 2009) и веома слаб привредни раст, простор за јачање приватних предузетника је веома ограничен. Даље, слабљење улоге државе је довело до смањења могућности за финансирање политичких странака кроз клијентелистичке аранжмане, што је проузроковало повећано такмичење на политичком пољу. Исход оваквог тренда је укрупњавање, тј. смањење броја странака способних да опстану у политичкој утакмици и са тим повезано смањење обима политичке елите. Ови дивергентни трендови на врху друштвене лествице проузрокују стагнацију материјалног положаја вишег слоја у периоду 2003-2012. Осим тога, долази до повећања саморепродукције економске елите, регрутацијски основ обе групације се сужава и њени нови припадници данас готово искључиво долазе из породица које припадају вишем слоју или слоју стручњака (Цвејић 2012: 150). Код припадника политичког сегмента вишег слоја тренд класног затварања није овако јасан, поготово у ситуацији велике промене на политичком врху на изборима 2012. године која је донела нове људе у ову групацију и из породица службеника и радника, али је кроз чињеницу да

сада већина припадника има универзитетско образовање приметна професионализација у политичком врху.

Слој стручњака, којег у Србији доминантно чине запослени у јавном сектору који су директно на удару мера штедње, непосредно је економски угрожен, било кроз смањење плата, додатно опорезивање или отпуштање из службе. Са смањењем буџетске потрошње и у недостатку значајнијих страних директних инвестиција исти проблем погађа и слој ситних предузетника, који већином зависи од финансијског стања грађана (потрошача, клијената). Код ових слојева је примећен тренд постепеног сужавања регрутацијске основе, али је још увек очуван модел градуалне мобилности: '...потомци родитеља који немају више од основног образовања најчешће стичу средње образовање, а потомци родитеља са средњим образовањем се чешће усмеравају ка универзитетима, тако да се тек у две генерације може очекивати да један број припадника нижих слојева стигне у средњи' (Цвејић 2012: 152).

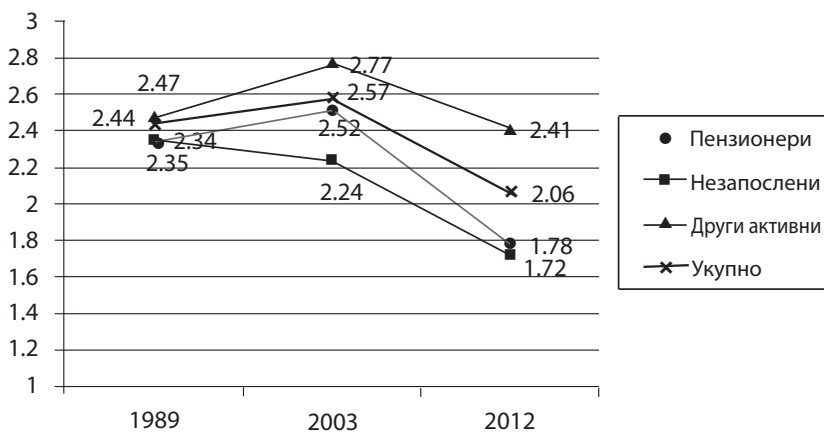
На дну стратификацијске лествице ВКВ радници су се у материјалном положају изједначили са ситним пољопривредницима, док су НКВ радници склизнули на само дно. По свој прилици, за ВКВ раднике је најбоља опција за социјални напредак да изађу из зависности од државе, тј. да напусте јавни сектор и опробају се као ситни предузетници, јер је очигледно да они који су у статусу власника средстава за производњу успешније чувају свој економски положај (укључујући и ситне пољопривреднике који имају низак скор на скали материјалног положаја, али су га макар током кризе очували успешније него ВКВ и НКВ радници). У сваком случају, ове групе на дну стратификацијске лествице се у великој мери хомогенизују под притиском економске кризе и слабљења заштитне улоге државе.

На овом месту треба истаћи још једну стратификацијску одлику државноцентричног капитализма у Србији. До сада се наш опис стратификацијских трендова односио на друштвене слојеве дефинисане преко групација занимања. Треба, међутим, нагласити да се са тренутним демографским и трендовима на тржишту рада, удео активне популације смањује у европским друштвима, посебно у Централној и Источној Европи. Овај тренд је описан у литератури о промени режима благостања (социјалне државе) са два главна закључка: популација стари, а стопа незапослености расте

(Glassman 2000). Сходно томе, број особа које зависе од буџетских трансфера и/или породице је у порасту, пре свега број пензионера и незапослених. У претходном раду на ову тему (Цвејић 2013) је укаzano да је у Србији 2012. године, у време када је рађено последње анкетно истраживање које користимо као емпиријску грађу за ову анализу, стопа активности износила 46,4% (Републички завод за статистику, РЗС). Становништво Србије је једно од најстаријих у Европи, а стопа зависности се увећава сваке године. У 2012. на сваког пензионера долазило је 1,2 запослена. С друге стране, стопа незапослености је била 25,5% (РЗС). У 2012. години у Србији је отприлике било 1.700.000 пензионера и око 720.000 незапослених, што је чинило око 1/3 укупне и више од 40% одрасле популације. Удео ове две групе у друштву је удвостручен у року од 20 година и оне сада чине скоро половину становништва. Ове чињенице свакако утичу на економски положај како зависних, тако и активних чланова друштва.

У графикаону 2 је приказан тренд промене материјалног положаја када се пензионери и незапослени издвоје као засебне стратификацијске групе у односу на остале активне.

Графикон 2. Промена у материјалном положају, 1989, 2003, 2012

Извор: Цвејић 2013: 72.

Из претходног графикаона можемо видети да на крају социјализма није било значајне разлике између пензионера, незапослених и других активних грађана у погледу материјалног положаја, док су разлике расле у наредне две анкете. У 2003. години је

опоравак пензионог система мало поправио положај пензионера на овој скали, између незапослених који су остали на дну, и других активних грађана који су били на врху. Међутим, године кризе су донеле много оштрији пад резултата за незапослене и пензионере него за друге активне грађане. Хомогенизација материјалног положаја пензионера је додатно потврђена и анализом корелације између положаја на претходној скали и степена образовања – показало се да је из истраживања у истраживање материјални положај бивао све мање повезан са образовањем пензионера. Код незапослених је ова корелација увек нижа јер у овој групи доминирају људи са средњим образовањем. Ове две стратификацијске групе су у 2012. години биле релативно сиромашне и зависне (Цвејић 2013: 73).

У тексту из 2013. године (*ibid*: 76-77) је закључено да се пензионери по важним димензијама (материјални положај, регрутацијски образац и вредносно опредељење) издвајају у засебну стратификацијску групу која подржава јаку улогу државе у економији и друштву. У случају незапослених је закључак више диференциран, јер су уочене разлике с обзиром на класно порекло родитеља и степен образовања, али пошто високообразовани из средње-класних породица чине мањи удео међу незапосленима ову групу доминантно профилишу дугорочно незапослени са средњим образовањем и нижим друштвеним пореклом. Материјални и шири друштвени положај ових стратификацијских група постаје све више хомоген у контексту слабљења државе и рестрикције буџетских давања. Овде додајемо још један аргумент за издвојено праћење ове две категорије у анализама стратификације: када се анализира корелација између хијерархијске скале стратификацијских положаја (7 слојева) и скале материјалног положаја (5 нивоа) Спирманов коефицијент корелације ранга на подацима из 2012. године узима вредност $-0,484$ када су пензионери и незапослени разврстани у неки од 7 слојева на основу свог последњег занимања (у случају пензионера) или на основу занимања запосленог супружника (у случају незапослених који су у браку) или родитеља (у случају незапослених који нису у браку). Када се из анализе изузму пензионери вредност коефицијента расте на $-0,531$, а када се изузму и пензионери и незапослени додатно расте на $-0,554$. Ово значи да разврставање пензионера и незапослених у 7 слојева одређених првенствено занимањем заправо умањује величину стратификационих разлика међу запосленим становништвом, јер су ове две групе, које су знатно зависне од државних трансфера, у великој мери хомогене у релативном сиромаштву.

На крају, посебно методолошко питање је да ли пензионере и незапослене треба додати на скалу слојева и сместити их на само дно лествице (незапослене, па за њима пензионере) или их треба анализирати напореда са анализом 7-слојне скале? Раније смо констатовали (ibid: 78) да се стратификацијски положај пензионера и дугорочно незапослених са средњом или нижом стручном спремом може окарактерисати као маргиналан. Такође, могло би се рећи да економска криза и промена структуре у привреди још 3 слоја гура на маргину, а то су ситни пољопривредници, неквалификовани и квалификовани радници. Ових неколико друштвених група се чине сличним по материјалном положају и животним шансама што их може лако подвести под заводљиви концепт прекаријата (Standing, 2011). Међутим, овај концепт је прилично јасно дефинисан тако да обухвата све оне који се налазе у несигурном положају на тржишту рада, са повременим, привременим, слабо плаћеним пословима (ibid; Savage et al 2013). Ту не треба сврставати групе које су трајно (већина пензионера) или дугорочно незапослени, њихова улога је мање битна за репродукцију система него улога запослених (па и сиромашних запослених). С друге стране, пензионери и незапослени не чине ни јединствен слој, јер су им репродукцијска основа и животне шансе различити. Стога се чини најбољим анализирати их одвојено од стратификацијских група којима су обухваћени активни чланови друштва.

Литература

Acemoglu, Daron & James A. Robinson (2012) *Why Nations Fail?* New York: Crown Publishing.

Böhle, Dorothee (200) "Internationalisation: An Issue Neglected in the Path-Dependency Approach to Post-Communist Transformation", у: Dobry, Michel (ур.) *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Burawoy, Michael & Verdery, Katherina (2000) *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in Postsocialist World*, Lanham, Boulder, New York and Rowman and Littlefield Publishers INC, Oxford.

Cvejić, Slobodan (2010) „Post-tranziciona Srbija: izbor ili nužnost?“ у: Cvejić, Slobodan *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima 'tranzicijskog' nasleđa*. Beograd: Čigoja i ISI FF.

Cvejić, Slobodan (2012) "Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji", y: Marinković, Dušan i Šljukić, Srđan *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Čalić, Mari Žanin (2004) *Socijalna istorija Srbije 1815-1945*, Beograd: Clio.

Čalić, Mari Žanin (2013) *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio.

Dobry, Michel (2000) *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*, Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.

Etzioni, Amitai (1992) "A Socio-Economic Perspective on Friction", y: Sjöstrand, Sven-Erik (yp.) *Institutional Change. Theory and Empirical Findings*, New York: M.E.Sharpe.

Glassman, Ronald (2000) *Caring Capitalism. A New Middle-Class Base for the Welfare State*, Houndmills and London: Macmillan Press Ltd.

Grabher, Gernot and Stark, David (1997) *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, Localities*, Oxford: Oxford University Press.

Greskovits, Bela (2000) "Rival Views of Postcommunist Market Society", y: Dobry, Michel *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences* Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.

Helmke, Gretchen and Levitsky, Steven (2004) "Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda", *Perspectives on Politics*, Vol. 2, No. 4/2004.

Kornai, Janos (2000) "Ten Years After 'The Road to a Free Economy': The Author's Self-evaluation", Paper for the World Bank 'Annual Bank Conference on Development Economics – ABCDE'.

Kullberg, Judith & Zimmerman, William (1999) "Liberal Elites, Socialist Masses, and Problems of Russian Democracy", y: *World Politics*, Vol. 51, No 3/1999.

Lazić, Mladen (1994) *Sistem i slom*, Beograd: Filip Višnjić.

Lazić, Mladen (2009) "Društveni odnosi u Srbiji u vreme zakasnelog kapitalističkog razvoja", *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, Vol. XVI, No3/2009.

Lazić, Mladen (2011) *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.

Lazić, Mladen (2014) *Ekonomaska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

Lazić, Mladen & Cvejić, Slobodan (2004) „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“ y: Milić, Anđelka (yp.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.

Lazić, Mladen & Cvejić, Slobodan: "Class and Values in Post-Socialist Transformation in Serbia", *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3/2007

- Lazić, Mladen & Pešić, Jelena (2012) *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*, Beograd: ISI FF.
- Lazić, Mladen & Cvejić, Slobodan (2013) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja.
- Ledeneva, Alena (2013) *Can Russia Modernize? Sistema, Power Networks and Informal Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ofe, Klaus (1999) *Modernost i država*, Beograd: Filip Višnjić.
- Savage, Mike et al (2013) „A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment” у: *Sociology*, Vol. 47, No. 2/2013.
- Standing, Guy (2011) *The Precariat. The New Dangerous Class*, New York: Bloomsbery Academic.
- Stark, David (1997) „Recombinant Property in East-European Capitalism“ у: Grabher, Genot and Stark, David (yp.) *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Stojanović, Dubravka (2010) *Ulje na vodi*, Beograd: Pešćanik.
- Stojanović, Dubravka (2013) *Iza zavese*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Zundhausen, Holm (2009) *Istorija Srbije*, Beograd: Clio.

Slobodan Cvejić

STRATIFICATIONAL PATTERN OF THE STATE CENTERED CAPITALISM IN SERBIA

Abstract

The paper provides description of changes in social stratification in Serbia in the period of reconstitution of capitalist order. Reconstitution of capitalism is defined as a historical process in which political and economic elite dominantly determine the mode of the Serbia’s entry into global capitalist order, primarily by defining the role of the state in economic life. Their influence on reconstitution of capitalist relations has been enveloped through formal and informal spheres in which different roles of the state in the economy have been defined. This leads to a paradoxical situation in which a strong presence of the state in the economy has been stimulated while, at the same time, its role has been largely instrumentalized for strengthening of power of political parties and the networks constituted around them. Today’s

moment is characterized by weakening of the formal role of the state in the economy and by outer pressures to release the state from clientelistic instrumentalization. Such a weakening of the function of the state leads to worsening of the economic position of all social strata because all of them are, to a lesser or greater extent, dependent on its economic role and the way in which budget money has been spent.

The description has been supplemented with the data from surveys on social stratification conducted by Institute for Sociological Research on large samples in 2003 and 2012. The data show that the position of social strata in general has been declining, but at the same time they show tendencies of increase in differences at the top of the ladder and homogenization of strata at the bottom of ladder. Special attention has been paid to position of pensioners as budgetary 'addicts' and the unemployed as socially heterogeneous group that gets specific stratificational characteristics in the situation of prolonged crisis. These two groups should be researched as separate stratificational groups.

Key words: capitalism, state, post-socialism, stratification, social strata, informal networks, clientelism.

* Овај рад је примљен 22 септембра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.